

Struktúra, szemantika, diskurzus

A reformszocializmus és a magyar kapitalizmus néhány szemantikai és diszkurzív jellemzője¹

A politikatudomány elméleti irányzatainak tekintetében az elmúlt néhány évtized egyik legfontosabb fejleménye az új institucionalizmus megjelenése volt, amely a behaviorista és a racionális választáson alapuló megközelítések dominanciáját kritizálva, ugyanakkor azok egyes vívmányait megtartva kívánt meghatározó irányzattá válni. Jóllehet azt nem jelenthetjük ki, hogy napjainkra a politikatudomány minden területén az intézményközpontú megközelítés vált volna uralkodóvá – mint ahogy a másik két irányzat korábbi dominanciájával szemben is találhatnánk ellenpéldákat –, ugyanakkor fellelhető néhány terület, melyeken az új megközelítés termékenynek látszik. Ezek egyikét képezik az összehasonlító gazdaságpolitikai elemzések, különös tekintettel az átfogó gazdaságpolitikai irányváltások irodalmára, illetve a kapitalizmus egyes változatainak és a köztük érvényesülő esetleges konvergencia kérdésére. Ez persze nem meglepő, hiszen minél átfogóbb jelenséget vizsgálunk, annál célszerűbbnek tűnik az individualista szemléletmódot kiegészíteni az intézményközpontú megközelítéssel. Az intézmények előtérbe kerülésén kívül más tekintetben is megfigyelhető hangsúlyeltolódás a politikatudományban: az elemzésekben egyre fontosabb szerephez jutnak az eszmék és a diskurzus (Gofas és Hay 2010; Béland és Cox 2011). Ezzel összhangban az új institucionalizmus legfontosabb irányzatai – mint a racionális választáson alapuló, a történeti és a szociológiai institucionalizmus – egyre fontosabb szerepet tulajdonítottak az eszméknek, majd pedig e tendenciát felismerve többen amellet érveltek, hogy megszületett az új institucionalizmus negyedik nagy irányzata, a diszkurzív institucionalizmus (Schmidt 2010a, 2010b).

Az egyes országok gazdaságpolitikája, illetve a kapitalizmus típusai közti eltéréseket sokszor tehát az intézményi struktúrákra, illetve az eszmék és a diskurzusok eltérő jellemzőire vezetik vissza. Ezek az elemzések a kapitalista gazdasági rendszereken belüli eltérésekre kérdeznak rá, vagyis adottnak veszik a piacgazdasági kereteket. Az e kereteken belüli eltéréseket (például két ország gazdaságpolitikája között) vagy változásokat (mint a keynesizmus elterjedése majd pedig felváltása a monetarizmussal) nevezhetjük középszintű jelenségeknek. Az ezeknél általánosabb, makroszintű jellemzőkre, vagyis magára a

¹ Jelen kutatás az OTKA 83577 számú pályázata és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

kapitalizmusra ezek az elemzések nem kérdeznak rá. Ha azonban a volt szocialista országok gazdasági rendszereit kívánjuk elemezni, akkor indokoltnak tűnhet a vizsgálat kiterjesztése a makroszintre is. Valószínűnek tűnik ugyanis, hogy ezen országok gazdasági rendszereinek működésére hatást gyakoroltak a szocialista gazdaság, illetve a kapitalizmusba való átmenet jellemzői. Mivel ez esetben a két eltérő gazdasági rendszer közti átmenetet elemezzük, nem tekinthetünk a piacgazdasági keretekre adottként, ahogy azt rendszerint teszik az imént említett institucionalista megközelítések. Írásomban ezért az új institucionalista, s azon belül is elsősorban a diszkurzív institucionalizmus névvel illetett irányzatot egy olyan megközelítéssel igyekszem összekapcsolni, amely az előbbihez hasonlóan az intézmények és az eszmék kapcsolatára helyezi a hangsúlyt, ugyanakkor elsősorban makroszintű elemzésekre koncentrál. E célra Niklas Luhmann elméletét tartottam a legalkalmasabbnak.

Tanulmányomban tehát két célt tűztem ki. Egyrészt azt igyekszem szemléltetni, hogy az elmúlt években elterjedőben lévő diszkurzív institucionalizmus és Niklas Luhmann társadalomelmélete alapvetően egymáshoz közelálló feltevésekkel él az intézmények működése és az eszmék, diskurzusok vagy a szemantika kapcsolatát illetően. A különbség köztük az elemzések eltérő szintjében mutatkozik: míg az előbbi inkább középszintű, addig a luhmanni elmélet inkább makroszintű elméletnek tekinthető. Az azonos elméleti alapállás és az eltérő elemzési fókusz miatt a két megközelítés jól kiegészítheti egymást bizonyos esetekben. Tanulmányom második részében egy gyakorlati példán igyekszem szemléltetni az elmondottakat, és azt mutatom be, hogy a magyar kapitalizmus néhány jellemzőjét miképp írhatjuk le a diszkurzív institucionalizmus, illetve Luhmann elméletének a segítségével.

Az eszmék, a diskurzus és az intézmények kapcsolata

A diszkurzív institucionalizmus legfontosabb jellemzője, ahogy azt az elnevezés is mutatja, a diskurzus vagy az eszmék (idea) szerepének a középpontba állítása. Ez nem azt jelenti, hogy a politikatudomány egyéb irányzatainak esetében, legyenek azok institutionalisták vagy sem, ezek ne tölthetnének be valamilyen vagy akár kiemelten fontos szerepet. Sőt, ennek inkább az ellenkezője tűnik igaznak: a legtöbb politikai jelenséget nehéz lenne oly módon leírni vagy megmagyarázni, hogy ne tennénk utalást valamiféle fogalmai, eszmei képződményre, például ideológiákra, kampányszlogenekre, gazdaságpolitikai paradigmákra és hasonlókra (Mehta 2011: 24). S ennek megfelelően azokban az elméletekben is, melyeket a legkevésbé sem nevezhetünk diszkurzívnak, szóhoz jutnak az efféle képződmények. A legjobb példát talán

Anthony Downs demokráciaelmélete szolgáltatja, aki a közgazdaságtan mintájára kizárólag a haszonmaximalizáló racionális egyének viselkedésével kívánja megmagyarázni a demokratikus intézményrendszer működését. A modellhez azonban hozzátartozik a tökéletlen tudás és a tökéletlen informáltság tétele is, ami többek között azt is jelenti, hogy a választók nem tudnak, vagy nem éri meg nekik kimerítően informálódni a pártok által kínált programokról. Ilyen körülmények között az ideológiák azt a szerepet töltik be, hogy megkönnyítik a választást, amennyiben a választók számára kellően egyszerű formára redukálják a pártok közti különbségeket (Downs 1957). Downs elmélete persze igen messze áll attól, amit eszmei fordulatnak (*ideational turn*) neveznek a politikatudományban (Gofas és Hay 2011), azt azonban szemlélteti, hogy az eszmei képződményeket, jelen esetben az ideológiákat, nem nélkülözheti egyetlen elmélet sem. Az eszméket a középpontba állító megközelítés a politikatudomány számos területén felbukkan, a nemzetközi viszonyok elméletétől kezdve az összehasonlító politikatudományon át a közpolitikai elemzésekig (Béland és Cox 2011). A jelen tanulmány tárgyát képező új institucionalista megközelítések szemléletes példáit alkotják ennek az eszmei fordulatnak. A nyolcvanas évek elején, az intézményközpontú elemzések újjáéledésekor az eszmék és a diskurzus ugyan még nem jelentek meg kitüntetett és önálló problémaként, ám szerepük és egyéb tényezőkhöz való viszonyuk hamarosan az egyik legfontosabb elméleti kérdéssé vált, s az új institucionalista irányzatok mindegyikében megjelentek olyan munkák, melyek a jelentőségüket hangsúlyozták. A racionális választáson alapuló institucionalizmus esetében a stabilitás megteremtésében hárul fontos szerep az eszmékre, ideológiákra (pl. North 1990), a történeti institucionalizmusban pedig épp ellenkezőleg, a változást magyarázzák a segítségükkel (pl. Hall 1989; a két megközelítés összevetéséhez pedig lásd Blyth 2002: 18–27). A szociológiai institucionalizmushoz tartozó elemzésekben pedig, mivel a hangsúly elsősorban a kognitív sémáknak a közpolitika alakulására kifejtett hatásán van, nyilvánvaló, hogy eleve fontos szerephez jutnak az eszmék (Campbell 2001: 163), s amennyiben e sémák keletkezésére interaktív folyamatként tekintünk, akkor a diskurzus is (Hall és Taylor 2007: 180).

A diszkurzív institucionalizmus képviselői tehát, amennyiben egy új irányzat mellett érvelnek, nem egyszerűen annyit állítanak, hogy a politikai jelenségek magyarázatakor szükség van az eszmékre, ezt ugyanis egyéb irányzatok is elismerik. A megközelítés fő megkülönböztető jegyét az jelenti, hogy az eszméket nem csupán eredeztetett vagy kiegészítő, hanem önálló, kauzális hatással bíró tényezőként kezelik. A többi fent említett irányzatban ugyanis – a diszkurzívok érvei szerint – az eszmék csupán instrumentális jellegűek, s nem választhatók el az individuális érdekektől, a strukturális vagy történeti tényezőktől, illetve a

kulturális normáktól (Blyth 2002: 17—45; Schmitt 2010a: 37). A diszkurzív institucionalizmus tehát szakít azzal az állásponttal – melyet nevezhetünk materializmusnak is –, miszerint a magyarázatoknak visszavezethetőknek kell lenniük az úgynevezett „kemény” tényezőkre, mint az individuumok vagy a struktúrák,² s ezek mellé – tehát nem negligálva őket – bevezeti az eszméket, vagyis egy „puha” tényezőt.

Mindez az ismeretelmélet területén is változásokat von maga után, melyet leginkább az objektivizmusnak a konstruktivista állásponttal történő felváltásaként jellemezhetünk. Ez a szembenállás a diszkurzív insitucionalizmus esetében leginkább az érdekekkel kapcsolatban kerül előtérbe. Más elméletek objektíve adottnak tekintik az érdekeket, míg ezen irányzat képviselői azt állítják, hogy azok konstruáltak, s létrehozásukban döntő szerepet játszanak az eszmék (Blyth 2002: 27–34; Hay 2011). Mindebből kifolyólag olykor a konstruktivista institucionalizmus elnevezést is használják azoknak a megközelítéseknek a megjelölésére, melyeket egyébként a diszkurzív institucionalizmus címszóval szokás illetni (Hay 2008, 2011).

Az eszmék és a diskurzus önálló, konstitutív státuszának a hangsúlyozása, illetve az imént említett konstruktivizmus nem számít újdonságnak a társadalomtudományok körében: ezek fontos jellemzői a posztmodern elméleteknek. A posztmodernnek, különösen a relativista „anything goes” álláspontnak azonban nincs túl jó híre a politikatudományban, különösen angolszász területen, ahol az új institucionalista irányzat is megjelent. Ezért a diszkurzív institucionalizmus képviselői igyekeznek távolságot tartani a posztmodern elméletektől. Ez leginkább a diskurzus fogalmának használatakor figyelhető meg, a társadalomtudományokban ugyanis ez a fogalom erősen kötődik a posztmodernhez. Az institutionalisták szerint a posztmodern szerzők fő hibája abban áll, hogy a diskurzust vagy a szöveget a kontextustól függetlenül tárgyalták. Az institutionalista irányzat ezzel szemben a diskurzusnak vagy az eszméknek az intézményi környezetüktől való függőségét hangsúlyozza (Schmitt 2010a: 37, 2011: 60).

A diszkurzív institucionalizmus következő jellemzője, hogy a monokauzális magyarázatok helyett több eltérő típusú tényező segítségével kívánják leírni a politikai jelenséget. E tekintetben az egyik, már említett fontos mozzanat az eszmék és a diskurzus önálló kauzális tényezőként való tételezése a materiális faktorok mellett. A magyarázat tekintetében másik fontos kérdés az individuumok és a struktúrák vagy intézmények viszonya, vagyis hogy melyiknek tulajdonítunk elsőbbséget, kizárólagosságot, és melyiket

² Ebben a tekintetben a szociológiai institucionalizmus szintén a diszkurzívval kerül egy csoportba.

tekintjük származtatott kategóriának. A racionális választások elméletének egyik alapelve, hogy mindent individuális döntésekre vezessen vissza, míg a strukturalista irányzatok vagy az institucionalizmus régebbi változata szerint a politikai folyamatok alakulásában nem játszanak szerepet az individuumok, mivel azok viselkedését alapvetően a struktúrák határozzák meg. Az új institucionalizmus kialakulását leginkább az motiválta, hogy egyes politikatudósok elégedetlenek voltak az individualista és behaviorista magyarázatokkal, s vissza kívánták hozni az intézményeket a politikai vizsgálódásokba. Ez ugyanakkor nem jelent strukturalizmust. Egyrészt nem gondolják, hogy az intézmények determinálják a politikai folyamatok kimenetét, másrészt pedig nem kívánják negligálni az individuumok szerepét sem. Így tehát a diszkurzív institucionalizmus által kínált magyarázatokban több magyarázó tényező összjátéka figyelhető meg, melyek rendszerint három típust ölelnek fel: eszmék vagy diskurzus, individuumok vagy individuális érdekek, végül pedig struktúrák, elsősorban intézmények. Ezek közül egyik sem vezethető vissza egy másikra, például az eszmék és az intézmények nem magyarázhatók az érdekekkel, de az intézmények sem determinálják teljes egészében az eszmék és a diskurzusok jellemzőit vagy az individuális viselkedést. Ugyanakkor e három tényező kölcsönösen befolyásolja egymást, vagyis konstitutív szerepet játszanak egymás létrejöttében vagy megváltozásában. Az eszmék alakítják az érdekeket és vázlatként szolgálnak az intézmények kialakításához (Blyth 2002). Az intézményi struktúrák egyes célokat, érdekeket, illetve az eszmék bizonyos interpretációját elősegítik, míg másokat inkább a háttérbe szorítanak (March és Olsen 1989: 17). Végül pedig az individuális érdekek és cselekedetek sem hagyhatók figyelmen kívül, hiszen az egyes eszmék aktiválásához vagy az intézmények létrehozásához ezek is szükségesek.

Amennyiben elfogadjuk, hogy nem létezik egyetlen univerzális elmélet, amely a legjobb eszközöket szolgáltatja minden társadalomelméleti vizsgálódás számára, akkor ebből az is következik, hogy egy adott elméleti megközelítéshez hozzárendelhetők azok a konkrét elemzési területek, melyeken a leginkább megmutatkoznak e megközelítés előnyei. A diszkurzív institucionalizmus esetében a legtöbb munka az átfogó gazdaságpolitikai irányváltások témakörében született, leginkább a neoliberalizmus térhódítását és annak intézményi feltételeit elemzik.³ Ennek oka valószínűleg az, hogy szemben például az

³ A diszkurzív institucionalizmus önálló elméleti irányzatként való elismertetésének két leghangosabb szószólója, Mark Blyth és Vivien Schmitt külön könyvben tárgyalják e témát (Blyth 2002; Schmitt 2002). A neoliberalizmus elterjedésének intézményközpontú elemzéséről külön tanulmánykötet is napvilágot látott (Campbell és Pedersen 2001), melyben a diszkurzív institucionalizmus mellett az institucionalizmus másik három irányzata is szóhoz jut, azonban az eszmék és a diskurzus sokszor ez utóbbiakban is fontos szerepet játszanak. Peter Hallt nem a diszkurzív, hanem a történeti institucionalizmus követőjeként tartják számon, de a

individuális viselkedés tanulmányozásával, ahol a behaviorizmus és a racionális választások elmélete célravezetőbbnek tűnik, a nagy horderejű politikai irányváltások esetében sokkal inkább van szükség valamiféle koordinációs, motivációs és orientációs tényezőre, s e szerep betöltésére ígéretes megoldásnak tűnnek az eszmék.

Végezetül pedig egy konkrét példán keresztül vizsgáljuk meg közelebbről, hogy miben is állhat az eszmék és diskurzus konstitutív szerepe. E célra Viven Schmidt elemzését választottam, aki az európai kapitalista gazdaságokat vizsgálva három típust különböztet meg, melyeket egy-egy ország testesít meg, úgymint Nagy-Britannia, Németország és Franciaország. A három típus különbözőségének egyik magyarázó faktora a diskurzus. Schmidt a diskurzusnak két dimenzióját különbözteti meg:

„A diskurzus az itt használt értelemben magába foglalja mindazt, amit bármelyik politikai aktor mond egy másiknak vagy a nyilvánosságnak miközben arra törekszik, hogy létrehozzon és legitimáljon egy közpolitikai programot. Mint ilyen, a diskurzus tartalmazza a politikai eszmék és értékek készletét, illetve a közpolitikai létrehozásának és kommunikációjának az interaktív folyamatát.” (Schmidt 2002: 210)

Az eszmei dimenzióban két funkciót találhatunk. Egyrészt egy kognitívát, melynek célja, hogy meggyőzze az embereket a közpolitikai program szükségszerűségéről, másrészt egy normatívát, amely a program helyességét igyekszik alátámasztani. Az interaktív dimenzióban szintén két funkciót különböztethetünk meg. A koordinatív funkció közös nyelvet és keretet biztosít a közpolitikai program megalkotásához, a kommunikatív funkció pedig e program bemutatását és esetleg megvitatását jelenti a nyilvánosság előtt.

Ami az eszmei dimenziót illeti, itt leginkább a szabadversenyes kapitalizmus és a szociális állam eszméjének szembeállításával jellemezhetjük az egyes országokat. Az interaktív dimenzióban pedig az alapján lehet csoportosítani az országokat, hogy a kétfajta funkció közül melyik a hangsúlyosabb. Azokban az országokban, ahol a kormány nincs rákényszerülve az érintett aktorokkal való egyeztetésre, s egyedüli szereplőként képes fellépni, ott a kommunikatív funkció a hangsúlyos. Ebbe a csoportba sorolja Schmidt Nagy-Britanniát és Franciaországot. Németországban azonban, részben a szövetségi rendszernek, részben pedig a kiépült és erős jogosítványokkal rendelkező érdekképviselőknek

keynesizmus (Hall 1989) és a neoliberalizmus (Hall 1993) térhódításáról írt munkáiban szintén fontos szerepet játszanak az eszmék.

köszönhetően, a szövetségi szintű közpolitikai döntések előtt alapos egyeztetésekre van szükség a kormány és más aktorok között, így itt a koordinatív funkció a domináns.

Schmidt nem csupán felvázolja a kapitalizmus különböző típusait, írásának az az elsődleges célja, hogy levezesse, az egyes típusok miként tudnak alkalmazkodni a globalizáció jelentette kihívásokhoz. Ez az alkalmazkodás pedig tulajdonképpen a neoliberais gazdaságpolitikára való átállást jelenti. Az eszmei dimenzió tekintetében nyilvánvaló, hogy a szabadversenyes kapitalizmus eszméjének dominanciája az, ami segíti a gazdaságpolitikai irányváltást. Az interaktív dimenzió esetében pedig azok az országok vannak előnyben, ahol a kormányzat egyedül, egységes aktorként léphet fel, vagyis ahol a kommunikatív diskurzus a domináns. Ebben az esetben ugyanis a kormányzat egységesen, koncentráltan léphet fel annak érdekében, hogy a publikumot meggyőzze a közpolitikai változtatások szükségességéről és helyességéről. Amennyiben a kormány egyeztetni kénytelen a különböző szakpolitikai, érdekképviselői vagy regionális aktorokkal, akkor már jóval nehezebben működik az egységes kommunikáció a közvélemény felé. Mindebből az következik, hogy a globalizáció kihívásaira Nagy-Britannia képes a leghatékonyabban reagálni, mivel itt a kapitalizmusról vallott domináns nézetekhez jól illeszkedik a neoliberális gazdaságpolitika, s a kormányzat is képes hatékonyan fellépni. Ez utóbbi kitétel teljesül Franciaország esetében is, itt azonban a szabadversenyes kapitalizmus eszméje jóval kevésbé beágyazódott, ami miatt nem tudták elfogadtatni a közvéleménnyel a szükséges reformokat. Németország esetében pedig mindkét feltétel hiányzik, igaz itt jóval később váltak szükségessé a gazdasági reformok.

A társadalomstruktúra és a szemantika kapcsolata Niklas Luhmann elméletében

Az eszmék vagy a diskurzus nem játszanak központi szerepet Luhmann elméletében, azonban egy másik, ezekkel összefüggésbe hozható fogalom, a szemantika, viszont annál inkább, így az alábbiakban ezt fogom vizsgálni, s következő fejezetben visszatérek a három fogalom egymáshoz való viszonyára. A szemantika fogalma eredetileg a nyelvészetben belül, jelentéstani értelemben terjedt el. Ez azonban idővel kitágult, elsősorban Reinhart Koselleck munkásságának köszönhetően, s ma már tágabb, inkább eszmetörténeti értelemben is használják. Luhmann is Koselleck fogalomhasználatához csatlakozik, s szemantika alatt „magas szinten általánosított, a szituációtól viszonylag függetlenül rendelkezésre álló értelmet” ért (Luhmann 1998a: 19), vagy másképp fogalmazva, a szemantika javaslat a társadalmi kommunikáció témáira vonatkozóan, orientálja a kommunikációt, amennyiben a

kommunikációs lehetőségek közül egyeseket valószínűbbé tesz. Megint más megfogalmazásban azt írja Luhmann, hogy a szemantika a kultúrának az a része, melyet a fogalom- és eszmetörténet szolgáltató számunkra (Luhmann 2009: 180).

Az intézmények szerepének a hangsúlyozása elvileg nem áll távol Luhmanntól, de mégsem lehet őt egyértelműen institucionalistának nevezni. Pályájának korai szakaszán sokat köszönhetett Helmut Schelskynek, akit az institucionalizmus egyik meghatározó alakjaként tartanak számon (Karácsony 1995), jóllehet az új institucionalizmus képviselői nem hivatkoznak munkáira. Luhmann korai munkáiban még felbukkan az intézmények kérdésköre, sőt egyik korai könyve az *Alapjogok mint intézmények* (*Grundrechte als Institution*) címet viseli, az intézmény fogalma ugyanakkor még ebben a könyvben sem játszik kitüntetett szerepet. Luhmann intézmények alatt a viselkedésre vonatkozó olyan elvárásokat ért, melyek egy adott társadalmi szereppel kapcsolatban válnak aktuálissá és társadalmi konszenzus mutatkozik tekintetükben (Luhmann 1974: 12–13). A viselkedésvárások nem mások, mint struktúrák, melyek Luhmann rendszerelméletének egyik kulcsfogalmát alkotják. Ha tehát az intézmények szerepét vizsgáljuk Luhmann elméletében, akkor egyrészt azt állapíthatjuk meg, hogy maga az intézmény fogalma ritkán fordul elő, ugyanakkor a struktúrák, vagyis viselkedésre vonatkozó elvárások, melyeknek egyik típusát alkotják az intézmények, Luhmann elméletének egyik legfontosabb elemét képezik.

Mindezek alapján célszerűnek tűnik a társadalomstruktúra és a szemantika viszonyát vizsgálni Luhmann munkáiban, s a következő fejezetben visszatérni arra, hogy ez miképp viszonyul az eszmék, a diskurzus és az intézmények kapcsolatához. A társadalomstruktúra és a szemantika kapcsolatát elemző írásait, melyeket tudásszociológiai vizsgálódásoknak nevez, Luhmann négy tanulmánykötetben publikálta (*Gesellschaftsstruktur und Semantik 1–4*).

A társadalomstruktúra és a szemantika kapcsolatát illetően a legfontosabb kérdés, hogy tulajdoníthatunk-e elsőbbséget valamelyiknek, s meghatározza-e egyik a másikat. Azt gondolom, a kettő viszonyának kérdése az egyik legmeghatározóbb társadalomelméleti probléma. Egyrészt mondhatjuk azt, hogy a társadalom struktúrája meghatározza a szemantikát. Ilyen elméletnek tekinthető a strukturalizmus vagy az alap-felépítmény marxi elmélete. Másrészt mondhatjuk azt is, hogy a társadalom struktúrája, alapvető intézményei először eszmékként, célképzetekként léteznek, melyeket aztán az individuumok megvalósítanak. Például először a felvilágosodás eszméje jött létre, majd ezen eszméket a gyakorlatba átültetve megvalósult a modern társadalom.

Ami Luhmann álláspontján illeti e kérdésben, egyértelműen elveti az utóbbit, vagyis a szemantika elsőbbségét. Véleménye szerint a társadalom nem a megfogalmazott célképzetek, anticipált állapotok szerint fejlődik (Luhmann 1998a: 22–23). A társadalom fejlődésében a társadalomstruktúra játssza a fő szerepet, a szemantika csak erre reagál. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a struktúra teljes mértékben meghatározná a szemantikát. Csupán arról van szó, hogy a struktúra bizonyos követelményeket támaszt, s ezáltal korlátozza a lehetséges szemantikák körét. E tétel jobb megértéséhez figyelembe kell venni, hogy Luhmann a társadalomstruktúra és a szemantika összefüggését a nagy történelmi korszakokra vonatkozóan vizsgálja, vagyis azt állítja, hogy a középkori, hierarchikus társadalom, illetve a modern, általa funkcionálisan differenciáltként jellemzett társadalom más-más követelményeket támaszt a szemantikával szemben. Luhmann tehát nem foglalkozik a tudásszociológia azon, klasszikusnak is nevezhető kérdésével, hogy egy adott társadalmon belül az egyes csoportokhoz, rétegekhez vagy osztályokhoz milyen gondolkodási módok, milyen eszmék vagy milyen szemantika rendelhető.

Luhmann tehát annyit állít, hogy a középkori és a modern társadalmak egyaránt követelményeket támasztanak a szemantikával szemben, s ezáltal korlátozzák a működőképes szemantikák körét. A középkori társadalmak esetében ez a hierarchia sérthetetlenségét jelentette, vagyis csak olyan szemantika volt megengedett, amely nem kérdőjelezte meg a fennálló társadalmi rétegződést és a vallási-morális világrendet. Az újkorban pedig a szemantikának biztosítania kell a funkcionális részrendszerek, mint a politika, a jog, a tudomány, a gazdaság autonóm működését, ami azt jelenti például, hogy ezek a rendszerek saját maguk kell, hogy döntsenek a sikerkritériumaik felől, vagyis ne a vallási-morális világrend határozza meg, hogy mi számít igaznak, gazdaságilag hatékonynak, jogosnak stb.

A társadalomstruktúra megváltozása, vagyis a hierarchikus társadalom felváltása a funkcionálisan differenciálttal, nem egyik napról a másikra ment végbe. Volt egy viszonylag hosszú, több évszázados átmeneti szakasz – melyet Luhmann a késő középkortól a 18. század végéig datál –, melyben az új társadalmi forma, vagyis a funkcionális differenciálódás, még nem alakult ki teljesen, a régi hierarchikus rend azonban már felbomlóban volt. Ez azt jelentette, hogy ebben az átmeneti időszakban olyan szemantikára volt szükség, amely mindkét társadalomtípussal kompatibilis.

Luhmann szerint e kettős követelménynek tett eleget új szemantikai megoldásként az úgynevezett kora újkori antropológia. Antropológián természetesen nem a mai értelemben vett tudományágat kell értenünk, hanem azt, hogy a társadalmi változásokat elsősorban az emberen keresztül igyekeztek értelmezni. Az embert kezdték el kutatni, a természetét, az

értelmét, a motivációit, a társadalomhoz vagy más emberekhez való viszonyát. Az antropológia Luhmann szerint alkalmas volt arra, hogy teljesítse a szemantikával szemben ebben az átmeneti időszakban támasztott kettős követelményt, vagyis elfogadható volt a régi rend számára is, miközben teret engedett az új társadalmi struktúra által megkövetelt komplexitásnövekedésnek (Luhmann 1998b).

Mindezzel együtt az antropológia csak egyfajta pótelmélet volt, vagyis nem a valódi változásokat, nem a társadalomstruktúra átalakulását írta le. Olyan új társadalomelmélet megalkotása, amely a valódi változásokat ragadta volna meg, még nem volt lehetséges, ám a változások új szemantika megszületését követelték. Ezt a hiányt töltötte be az antropológia oly módon, hogy azokat az új jelenségeket, melyek valójában az új társadalomstruktúrának voltak köszönhetőek, az embernek tulajdonították.

Eddig a struktúrának a szemantikára gyakorolt hatásáról volt szó, térjünk most át a fordított irányú kapcsolatra. Jóllehet Luhmann elveti azt a tézist, miszerint a szemantika lenne a strukturális változások fő kiváltója, ez nem azt jelenti, hogy a szemantika ne játszana fontos szerepet a struktúra megváltozásában vagy fenntartásában. A szemantikai képződmények egyrészt jóval rugalmasabbak, jóval könnyebben változhatnak, mint a társadalom struktúrája. Az utóbbinak a megváltozása több évszázados, komplex, Luhmann szóhasználatával élve rendkívül valószínűtlen folyamat, míg a szemantika jóval képlékenyebb. Az elméletek szintjén előre szaladhatunk, kísérletezhetünk, vagy utópiákat fogalmazhatunk meg. S még ha ezek nagy része meg is marad elméletnek, az általuk megmutatkozó kontingencia – vagyis az, hogy a fennálló rend nem szükségszerű, hanem máshogyan is lehetséges – elindíthatja a társadalmi változást (Luhmann 1998a: 8).

Az egyik legfontosabb pont, ahol a szemantika szerepe megmutatkozik, az úgynevezett „politikai elmélet” (*politische theorie*). A politikai elmélet kifejezést Luhmann igen sajátos értelemben használja. A politikaelmélettel (*Theorie der Politik*) állítja szembe, melyet lényegében annak hétköznapi értelmében használ, vagyis a politika tudományos megfigyelését, leírását érti alatta. Ezzel szemben a politikai elmélet a politika önmegfigyelését, önleírását jelenti. A különbség nem lényegtelen, hiszen míg a politikaelméletnek tudományos kritériumoknak kell megfelelnie, addig a politikai elmélet, mivel a politikai rendszer tereméke, politikai célokat szolgál, s így teljesen mások a sikerkritériumai. A politikai egy leírása hiába kimagasló tudományos szempontból, ez önmagában nem garancia a politikai sikerére, mivel a politikában nem csak a tudományos kiválóság számít (Luhmann 1990: 24-25; Luhmann 2005a: 329-330).

Ezen elgondolások egyik lényeges mondanivalója az, hogy a politika hatékony működéséhez szükség van a gyakorlatot orientáló elméletre, vagyis egy viszonylag koherens elképzelésre arról, hogy mi is alkotja a politikát. Nem egyszerű megmondani, hogy egészen pontosan mit is kell értenünk politikai elmélet alatt. A politikai elmélet nem lehet explicit, tételesen kifejtett, tanulmányban vagy könyvben leírt teória, ekkor ugyanis már tudományos elméletnek számítana. Az „elmélet” elnevezés tehát némileg félrevezető, mivel ezt a kifejtett, rendszerezett formát sugallja. Politikai elmélet alatt inkább a politikára vonatkozó olyan elképzeléseket kell értenünk, melyeket nem foglalnak ugyan tételekbe, de valamiképp mégis koherens képet szolgáltatnak a politika mibenlétéről, és ezáltal irányt szabnak a politikai folyamatoknak. Luhmann szerint a modern állam legfontosabb alkotmányos vívmányai – mint a szuverenitás és a képviselő elve, a hatalom ellenőrzésének mechanizmusai vagy az emberi jogok – mind-mind ilyen elméletek segítségével juthattak érvényre a politikai gyakorlatban (Luhmann 2005a: 330). A politikai elmélet az újkor kezdetén az abszolút államra vonatkozó elképzeléseket jelentette, majd pedig az alkotmányos, demokratikus jogállammal, míg végül a jóléti állammal kapcsolatos, az adott korokban meghatározó nézeteket (Luhmann 1990: 25-27).⁴

Diszkurzív institucionalizmus és társadalomelmélet

A diszkurzív institucionalizmus és Luhmann néhány gondolatának rövid ismertetése után térjünk rá annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy melyek a két megközelítés közös pontjai, illetve miben áll az eltérés közöttük.

Először is létezik egy lényeges eltérés a két elmélet célkitűzése között: míg Luhmann átfogó társadalomelmélet megalkotását, illetve a modern társadalom adekvát leírásának a kidolgozását tűzte célul, addig a diszkurzív institucionalizmus teoretikus fókuszja sokkal behatároltabb. Luhmann elméletét nevezhetjük makroszintűnek, míg az intézményközpontú vizsgálódásokat középszintűnek, megkülönböztetve ezáltal az utóbbiakat a mikroszintű, elsősorban a politikai viselkedést tanulmányozó elemzésektől. A hatókör különbsége nem csak az elemzések szintjére terjed ki, hanem megmutatkozik a vizsgált időhorizont esetében

⁴ A politikai elmélet témáját Luhmann elsősorban azért tárgyalja, mert úgy véli, hogy napjainkban nem rendelkezünk olyan elmélettel, amely megfelelően be tudná tölteni ezt a szerepet (Luhmann 2005: 332). Ez alatt azt érti, hogy hiányzik a jóléti állam megfelelő önreflexiója, mivel az erre vonatkozó jelenlegi elképzelések nem vesznek tudomást a politikai cselekvőképesség korlátairól, s ez a politika túlterheléséhez vezet (Luhmann 1990: 105).

is. Luhmannt elsősorban a modern társadalom jellemzői érdeklik, s ezeket sokszor a középkori, hierarchikus társadalommal szembeállítva tárgyalja. Munkáiban így a vizsgált változások, például a szemantika átalakulása, több évszázados folyamatot alkotnak. A diszkurzív institucionalizmus ezzel szemben jóval kisebb időtávon végbemenő változásokra koncentrál, mint a néhány év, esetleg évtized alatt végbemenő gazdaságpolitikai változások.

Mindezek következményekkel bírnak arra nézve is, hogy az egyes szerzők, amikor a változásokat elemzik, a különböző országok, régiók közti hasonlóságokat vagy pedig az eltéréseket hangsúlyozzák-e inkább. Mivel Luhmann elsősorban a több évszázados és az egész társadalmat átfogó változásokat vizsgálja, egy viszonylag homogén folyamat rajzolódik ki, lényeges regionális eltérések nélkül. A modernitás funkcionálisan differenciált társadalomként írható le mindenütt, ahol kialakult. Ez a társadalomszerkezet meghatározza a szemantikával szemben támasztott követelményeket, így amikor Luhmann például egy adott kor szemantikájáról beszél, akkor nem tesz különbséget a különböző országok vagy nyelvterületek között. A diszkurzív institucionalizmus azonban sokszor épp az eltérések iránt érdeklődik, például mennyiben zajlott másképp a neoliberais gazdaságpolitikai fordulat az egyes országokban, vagy mennyiben tér el a kapitalizmusról alkotott kép Nagy-Britanniában, Franciaországban és Németországban. A két megközelítésmód, vagyis az azonosságok és a különbségek hangsúlyozása, nem mond ellent egymásnak, hiszen attól, hogy makroszinten azonos alapvető struktúrákkal, intézményekkel rendelkeznek az egyes országok, nemzeti vagy regionális szinten létezhetnek eltérések.

A különbségek után térjünk rá a hasonlóságokra. Az elméleti alapállás tekintetében mindkét irányzat elutasítja a társadalmi jelenségek olyan leírását vagy magyarázatát, amely azokat individuális döntésekre vezeti vissza. A diszkurzív institucionalizmus számára (illetve az új institucionalista irányzatok esetében általában véve) ez azt jelenti, hogy az individuumok mellett egyéb magyarázó faktorokat (intézmények, eszmék, diskurzus) is bevonnak az elemzésbe. Luhmann-nál a szakítás jóval radikálisabb, alapjaiban kérdőjelezi meg az individualisztikus megközelítés létjogosultságát, olyannyira, hogy elméletében a társadalom nem individuumokból áll, hanem kommunikációkból.⁵

További közös pontot jelent a két irányzat ismeretelméleti álláspontja, vagyis az, hogy mindkettő inkább a konstruktivista, mint az objektivista ismeretelmélet híve. A valóság, vagy legalábbis egyes társadalmi jelenségek nem bírnak mindenki számára azonos értelemmel,

⁵ Luhmann úgy gondolja, hogy az individuum azért nem tekinthető a társadalom építőkövének, mert maga is egy konstruált fogalom. Egyaránt beszélhetünk róla biológiai, pszichikai és szociális értelemben, s Luhmann-nál e három terület különálló rendszertípus alkot.

hanem társadalmi konstrukció révén nyerik el jelentésüket. Így például, érvelnek a diszkurzív institucionalisták, az, hogy valamit válságnak érzékelünk, függ a domináns gazdaságelmélettől. Luhmann elméletét pedig szokás a konstruktivizmus egy saját irányzatának is tekinteni (Balogh és Karácsony 2000: 295).

A konstruktivista ismeretelmélet, vagyis az objektivizmus megkérdőjelezése leginkább a posztmodern elméletek esetében került előtérbe, márpedig a posztmodern relativizmus és a nyugati tudomány tekintélyének a megkérdőjelezése – ahogy a fentebb utaltam már rá – komoly ellenállást váltott ki a tudósok körében, s a posztmodern vagy a konstruktivizmus némely tudományterületen igencsak rossz hírévnek örvendhet. Láthattuk, hogy a diszkurzív institucionalizmus képviselői igyekeznek távolságot tartani a posztmodern irányzattól. Luhmann szintén kritizálja a posztmodernit, elutasítva azt a tézist, miszerint a 20. század második felében új, posztmodern társadalomtípus jött volna létre. Ma is abban a modern társadalomban élünk, állítja, melynek alapvető struktúrája az újkor hajnalán alakult ki.⁶

Végül pedig fontos hasonlóság a két megközelítés között, hogy kerülnek az olyan magyarázatokat, melyek egyetlen oknak tulajdonítanak kitüntetett szerepet. E helyett a társadalmi jelenségeket több tényező együttes hatásaként értelmezik, mely tényezők egymást is befolyásolják. Láthattuk, hogy a diszkurzív institucionalizmus esetében az intézmények, az individuális döntések vagy érdekek és az eszmék vagy a diskurzusok alkotnak interdependens oksági hálót. Igaz ugyan, hogy Luhmann-nál a társadalomstruktúrában bekövetkező változások elsődlegesen a szemantika módosulásaihoz képest, azonban ez utóbbiak is szükségesek a társadalmi rendszerek működéséhez, s korántsem determinálja őket teljes mértékben a társadalom struktúrája. Mindebben azt tartom a legfontosabbnak, hogy mindkét irányzat elveti annak lehetőségét, hogy a társadalmi, politikai jelenségekre vonatkozóan, azokat egy vagy néhány okra visszavezetve, egyértelmű kauzális magyarázattal szolgáljunk.

Összegezve a két irányzat összehasonlítását, azok nagyon hasonló nézeteket vallanak az elméleti kérdések tekintetében, az eltérés a vizsgálódásaik fókuszában mutatkozik. Az eltérő fókusz azonban nem jelenti azt, hogy összeegyeztethetetlen nézetekről lenne szó, sőt, akár ki is egészíthetik egymást. Ezt igyekszem szemléltetni a magyar kapitalizmus és annak egyes előzményei vizsgálatán keresztül.

⁶ Annak oka pedig, hogy ennek ellenére napjaink társadalmát mégis posztmodernként írják le, Luhmann szerint többek között abban keresendő, hogy a baloldali gondolkodók félreértelmezték a modernitást, és túlzó emancipációs elvárásokat támasztottak vele szemben, s amikor rájöttek, hogy ezek teljesíthetetlenek, akkor nem az elméleti tévedésüket látták be, hanem deklarálták a társadalom megváltozását (Luhmann 2005b. 159.; 2000. 44).

Reformszocializmus

A magyar kapitalizmus jellemzőinek tárgyalását érdemes annak közvetlen előzménye, a késő Kádár-rendszer vizsgálatával kezdeni. A Kádár-rendszer jellemzése természetesen igen sokoldalú kérdéskör, melynek minden részletre kiterjedő tárgyalására e helyütt természetesen nincs mód. Jelen tanulmányban csupán néhány olyan kérdést érintek, melyek valószínűleg hatással voltak a magyar kapitalizmus formálódására.

E szempontból a Kádár-rendszer legérdekesebb vonása a reformszocializmusnak nevezett sajátos gazdasági rendszer, amely bizonyos pontokon fellazította a szocialista modellt, s korlátolt és sajátos jelleggel ugyan, de teret engedett a kapitalizmus kezdetleges formáinak. A reformszocializmus meghatározása Kornai János megfogalmazásában így hangzik:

„Azokat a szocialista rezsimeket nevezem így, amelyek több fontos vonatkozásban eltértek a klasszikus szocializmus sztálini modelljétől: némi liberalizációt hajtottak végre a politikai szférában, bizonyos fokig decentralizálták a gazdaság állami szektorának irányítását, és valamivel több teret engedtek a formális és informális magánszektornak. Ezek a változások indokolják a *reform* jelzőt. Ugyanakkor ezek a rezsimek továbbra is magukon viselik a szocialista rendszer alapvető meghatározó jegyeit: mindegyikben egypártrendszer működik, a kommunista párt oszthatatlan hatalommal rendelkezik, az állami szektor domináns szerepet játszik, és a gazdasági folyamatok fő koordinátora, még ha az irányítás módszereit változtatta is, továbbra is a központosított bürokrácia.” (Kornai 2007: 32)

A reformszocializmus legfontosabb jellemzője, hogy két egymással szöges ellentétben álló gazdasági rendszert kíván vegyíteni, a szocializmust és a kapitalizmust, még ha az utóbbit igen korlátozott formában is. Ekkortól tehát már beszélhetünk állami és magán szektorról. Az állami szektor sem maradt érintetlen: érzékelvén a bürokratikus koordináció problémáit, célul tűzték ki a piaci koordinációra való áttérést. Ez azt jelentette, hogy megkíséreltek összebékíteni két teljesen eltérő rendszert, az állami tulajdont és a piaci koordinációt. Mind az

elmélet (Kornai 2007), mind pedig a gyakorlat azt mutatta, hogy ez sikertelen kísérlet maradt. Adva van tehát egy állami szektor, amely a reformkísérletek ellenére a teljesítmény tekintetében jelentősen elmarad a kapitalista gazdaságoktól.

Ami ehelyütt igazán fontos, az a megjelenő magánszektor. Ahogy arra már utaltam, ez a magánszektor távol áll attól, amit egy jól működő kapitalista gazdaságban illetünk e kifejezéssel. A korlátozottság először is a magánvállalkozások méretére, fejlettségére vonatkozik. A kor Magyarországon a magánszektor leginkább egyéni vagy kisvállalkozásokat jelentett, hiszen a sok embert foglalkoztató nagy magánvállalatok megjelenése már szétfeszítette volna a szocialista rendszer korlátait. Továbbá a vállalkozások környezete korántsem nevezhető barátságosnak vagy támogatónak. Az állam érdeke az volt, hogy bizonyos mértékig engedje, de ugyanakkor kordában tartsa magánszektor, s ezt a növekedéshez szükséges tényezők nehéz elérhetősége révén tehetette meg. A vállalkozások nem juthattak hitelhez, külföldi nyersanyagokhoz, nem is beszélve azokról a vállalkozásösztönző eszközökről, melyeket napjainkban várunk el a kormányzatoktól. Az állami bürokrácia tovább nehezítette a dolgukat. Így a magánszektor szereplői a növekedésüket szinte kizárólag saját megtakarításaikra és saját munkateljesítményükre alapozhatták. Összességében elmondható, hogy a magánszektor semmiképpen sem az ösztönzött, támogatott kategóriába tartozott, hanem a megtűrtbe.

Mindezen akadályok ellenére ezt a magánszektor sikeresnek nevezhetjük, legalábbis az államihoz képest. Ennek oka a szocializmusra jellemző hiánygazdság, ahol is a kereslet jóval meghaladta a kínálatot, az árak pedig mesterségesen a piaci ár alatt voltak tartva. Ebben a környezetben, amennyiben valamelyik területen szabad utat kapnak a magánvállalkozások, azok a hatalmas kielégítetlen szükséglet miatt jelentős profitra tehetnek szert. Ez azzal a következménnyel járt, hogy a kisvállalkozók, legyenek azok hot-dog árusok vagy butikosok, akik egy kapitalista gazdaságban jobb esetben is csak a középréteghez tartoznak, Magyarországon a legmagasabb jövedelműek körét képviselték (Kornai 2007).

Végül pedig a korszak magángazdaságának fontos jellemzője az informális szektor viszonylag magas – legalábbis a nyugati kapitalista gazdaságokhoz képest magas – aránya. Nem csak a mértéke – melyet pontosan megállapítani természetesen lehetetlen – jelentős, további sajátosság, hogy a hatóságok sokszor szemet hunytak felette, vagy legalábbis nem tettek meg mindent visszaszorítása érdekében (Kornai 2007).

Miután röviden felvázoltuk a reformszocializmus néhány jellemzőjét, a következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy mely kérdésekben lehet alkalmazni az előző fejezetekben ismertetett elméleteket a diskurzus, az eszmék, a szemantika, illetve az

intézmények és a társadalomstruktúra kapcsolatáról. A reformszocializmus egyik legfontosabb vonása, hogy két társadalmi-gazdasági rendszer, a szocializmus és a kapitalizmus összekapcsolására törekszik, még ha az utóbbi megléte igencsak korlátozottnak mondható is. Igaz ugyan, hogy a politikai rendszer alapvető intézményei lényegesen nem változtak, s a gazdaságban is túlsúlyban maradt az állami tulajdon, elmondható azonban, hogy az emberek mindennapi életét alapvetően befolyásolta a megjelenő magánszektor.

Ha két átfogó rendszer együttélését kívánjuk leírni, akkor makroszintű elméletet célszerű segítségül hívnunk. Luhmann makroszintű elemzései ráadásul tartalmazzak idevágó gondolatokat is, mégpedig a fentebb bemutatott tézist a kétfajta társadalomstruktúra együttéléséről a koraújkorban.

Tézisem úgy szól, hogy a reformszocializmus és a koraújkor luhmanni értelmezése között bizonyos párhuzamok fedezhetők fel abban a tekintetben, hogy mindkét esetben két átfogó társadalmi rendszer vagy társadalomstruktúra együttélése volt megfigyelhető. Ahogy a koraújkorban a hierarchikus és a funkcionálisan differenciált társadalom élt együtt, úgy a reformszocializmusban a szocialista és a kapitalista. Igaz ugyan, hogy az utóbbi esetben ez az együttélés korlátozott, hiszen csupán a gazdaságra vonatkozik, ám – ahogy fentebb már említettem – ez nem jelenti azt, hogy ne érintette volna alapvetően az emberek mindennapjait, sőt, adott esetben a polgárok sokkal fontosabbnak tarthatják a mindennapi megélhetéshez kapcsolódó kérdéseket, mint a hatalomba való beleszólást.

A tézis második része pedig úgy szól, hogy ezen együttélés miatt sajátos szemantikára volt szükség, melynek mindkét rendszerrel összeegyeztethetőnek kellett lennie. S mivel e két rendszer alapvetően mondott ellent egymásnak, ez a szemantika egyiket sem írhatta le adekvát módon, hanem egyfajta harmadik utat kellett képviseljen. A koraújkorban a hierarchikus társadalomban a minden társadalmi szférát a vallási-morális világrendnek alárendelő szemantika, illetve a modern társadalomnak megfelelő, az egyes funkcionális részrendszerek autonómiáját hangsúlyozó szemantika alapvetően mondott ellent egymásnak, így a harmadik utat az antropocentrikus elképzelések nyújtották. Könnyen belátható, hogy a reformszocializmus esetében is fennáll az ellentét a két rendszert adekvát módon leíró szemantika között. A szocialista ideológia szerint a magántulajdon, a profitra való törekvés alapvetően igazságtalan, mivel kizsákmányoláshoz és a valódi szabadság korlátozásához vezet. A kapitalista rendszerekben azonban – még ha a tulajdon korlátlan felhalmozása vagy a profithajhászás gyakran itt is negatívumként jelenik meg a társadalom szemében – lényegében ezek alkotják a növekedés és a társadalmi jólét alapját, kiegészítve az állam kisebb-nagyobb szabályozó, újraelosztó funkcióival attól függően, hogy a szabadversenyes vagy pedig a

szociális piacgazdaság eszméje az uralkodó. Nyilvánvaló, hogy a magánszektor efféle leírása összeegyeztethetetlen a szocialista ideológiával, hiszen alapjaiban kérdőjelezné meg azt. Ugyanakkor az az álláspont sem volt fenntartható, hogy a magántulajdon és a profit rossz és üldözendő, hiszen a reformszocialista Magyarországon maga a hatalom tett engedményeket e téren.

A kérdés tehát az, hogy milyen a szemantikai megoldás képes valamilyen módon egyszerre teret engedni a magántulajdonról és a profitról alkotott mindkét elgondolásnak. Másképp fogalmazva, miképp lehetséges egy olyan rendszer legitimációja, amely immáron nem csak szocialista, hanem kapitalista elemeket is magába foglal. A megoldást egy olyan szemantika jelentette, amely a rendszert nem az ideológia segítségével legitimálta, hanem a viszonylag magas életszínvonal révén. Nem azt a hangsúlyozták, hogy a szocializmus igazságosabb és haladóbb rendszer, mint a kapitalizmus, s a párt azért várja el az emberek támogatását, mert ezt építi. Ehelyett a viszonylagos – vagyis a korábbi évtizedekhez, illetve más szocialista országokhoz képest relatíve magas – jólétet helyezték előtérbe, s a rendszer iránti lojalitást ezért cserébe várták el. Ez együtt járt a társadalom egyfajta depolitizálásával, vagyis a viszonylagos jóléért cserébe a lojalitást úgy várták el, hogy a társadalom ne firtassa a politikai kérdéseket, vagyis a „mi is hagyunk titeket vállalkozni, ti is hagyjatok minket kormányozni” elve érvényesült.

A kapitalizmus jellemzői a rendszerváltás után Magyarországon

Ahogy a fentiekben már utaltam rá, a diszkurzív institucionalista elemzések egyik leggyakoribb témája a különböző országokra jellemző kapitalista gazdasági rendszerek, gazdaságpolitikák vagy az azokban bekövetkező fordulatok összehasonlítása. Az elemzések többnyire a fejlett nyugati kapitalizmusokat vetik össze, s ezeken belül vizsgálják például a brit, a német és a francia kapitalizmus jellemzőit. Erre láthattunk példát Vivien Schmidt tipológiája révén. Ebben a fejezetben a magyar kapitalizmust igyekszem elhelyezni a Schmidt által tárgyalt dimenziók mentén. A magyar kapitalizmus kimerítő jellemzésére természetesen nincs mód, továbbá a rendszerváltás óta eltelt bő húsz év sem kezelhető egységesen. Így ehelyütt elsősorban azokra a pontokra koncentrálok, melyek kapcsolódnak Schmidt fentebb bemutatott vizsgálódásaihoz, illetve a leginkább megkülönböztetik hazánkat a fejlett kapitalista országoktól.

A kapitalizmus jellemezésében az egyik alapvető kérdés, hogy az adott országban a szabadversenyos kapitalizmus vagy inkább az állam által koordinált piac eszméje-e a domináns. E kérdést könnyen elintézhethetnénk, mondván, hogy Európában a szabadversenyos kapitalizmusnak igazából csak Nagy-Britanniában van hagyománya, s minden más ország inkább a szociális piacgazdaság modelljét igyekszik követni. Ezzel együtt célszerű némileg differenciálni a kontinens gazdasági rendszerei, kultúrái között.

Nyilvánvaló, hogy ha csupán a szabadversenyos kapitalizmus és a szociális piacgazdaság között kellene választani, akkor Magyarországot az utóbbiba sorolnánk. A szocialista, állami tulajdon által dominált örökség, a Kádár-rendszer nyújtotta viszonylagos jólét vagy Németország példaként való kezelése mind ebbe az irányba hatottak. Ezzel összhangban a felmérések is azt mutatják, hogy a magyarok alapvetően a kormánytól várják életük jobbá tételét, például a jövedelmi egyenlőtlenségek mérséklését és a munkahelyteremtést. E tekintetben a magyarok elvárásai a legerősebbek közé tartoznak Európában (Mike és Szalai 2010: 25).

A felmérések alapján azonban némi inkonzisztencia mutatkozik az efféle elvárások tekintetében, ugyanis hazánkban igen erős az a vélekedés, hogy a kormányzati beavatkozásnak számos kedvezőtlen hatása van. Sokan gondolják például, hogy a szociálpolitika megvalósítására kivetett adók túlzott terhet rónak a gazdaságra, az állami segélyezés kiöli az emberekből az öngondoskodást, illetve európai összehasonlításban kimagasló azok aránya, akik inkább csökkentenék az adókat és a szociális kiadásokat (uo.: 26).⁷ Az inkonzisztencia tehát abban áll, hogy az állammal szembeni erős elvárások, vagyis a szociális piacgazdaság eszméjének a dominanciája esetén azt várnánk, hogy az emberek az államot kompetensnek, az állami beavatkozást és a redistribúciót pedig hatékonynak és áldásosnak tartják. Nálunk nem ez a helyzet, az állam jóléti működésének megítélése inkább a szabadversenyos kapitalizmus eszméjével cseng egybe, ezen eszme explicit támogatottsága azonban hiányzik hazánkban.

Másik markáns jellemzője a magyar kapitalizmusnak az intézményekbe és a személyekbe, különösen az ismeretlenekbe, vetett bizalomnak a nyugati országokhoz viszonyított alacsony – bár regionális viszonylatban átlagos – szintje (uo.: 19-20; Boda és Medve-Bálint 2010). A bizalom hiányával függhet össze, hogy a korrupciót is igen elterjedtnek érzékelik az emberek, valószínűleg jóval elterjedtebbnek, mint amilyen az valójában (Mike és Szalai 2010: 21). Ugyanakkor a felmérések azt mutatják, hogy a

⁷ Természetesen az efféle vélemények nemzetközi összevetéséhez az egyes nemzeti kontextusok alaposabb elemzése lenne szükséges.

magyarok a nyugati országok lakosságához képest fontosabbnak tartják a morális kérdéseket és az etikus, jogkövető magatartást az üzleti életben (Böhm 2008). Ez megint csak egyfajta inkonzisztenciát mutat: a többség fontosnak tartja az etikus magatartás, ugyanakkor úgy vélekedik, hogy a lakosság többsége nem tartja be a kívánt normákat.

Miután röviden áttekintettük, hogy miképp vélekedik a magyar társadalom néhány, a kapitalizmus szempontjából fontos kérdésben, nézzük most meg, hogyan helyezhető el Magyarország Schmidt korábban ismertetett tipológiájában. Ehelyütt a diskurzus eszmei dimenziójára koncentrálok, az interaktív aspektusokhoz ugyanis a közpolitikai folyamat behatóbb elemzésére lenne szükség. Annyit mindenestre e nélkül is kijelenthető, hogy Magyarországon elsősorban a schmidtí értelemben vett kommunikációs diskurzus a meghatározó. Mind a regionális hatalommegosztás hiánya, mind pedig az érdekegyeztetés folyamatos kiüresítése amellet szólnak, hogy a kormányzatnak nincs szüksége különösebb koordinációs eljárások lefolytatására más aktorokkal. Mindez elvileg segíti – megfelelő és egységes kormányzati elhatározás esetén – a szükséges reformok véghezvitelét.

Ami az eszmei dimenziót, vagyis a kapitalizmusról alkotott domináns képet illeti, egyértelmű, hogy a magyarok többsége elveti a liberális szabadversenyen és az öngondoskodáson alapuló modellt, s elvárja az állam aktív részvételét a szociális problémák orvoslásában. Úgy látják ugyanakkor, hogy ez utóbbi inkább gátolja a gazdaság hatékony működését. Ez utóbbi vélekedés azonban nem vezet el a liberális modell támogatásához.

Schmidt elemzéseiben a fő kérdés az, hogy a kapitalizmusról vallott domináns nézetek mennyiben teszik lehetővé a globalizáció támasztotta kihívásoknak való megfelelés, ami elsősorban a neoliberális gazdaságpolitika irányába történő elmozdulást jelent. Ahogy láthattuk, Magyarországon az efféle gazdaságpolitikai elképzeléseknek igen csekély a vonzereje, ami jelentősen megnehezíti a neoliberális reformok elfogadtatását a közvéleménnyel. Van azonban egy másik elem, amely némileg segítheti a kormányt, amennyiben ilyen lépésekre szánja el magát: az imént említett elégedetlenség a kormányzati beavatkozás hatásfokával. Ha ugyanis a lakosság meg van győződve arról, hogy az államapparátus pazarlóan és rossz hatásfokkal működik, akkor ezen apparátus leépítése vagy a szociális rendszer megnyirbálása esetén a negatívan érintettek kevésbé képesek maguk mellé állítani a közvéleményt.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a magyar lakosság alapján véve elutasító a neoliberális gazdaságpolitikai reformok iránt. Amennyiben azonban a kormány valamilyen okból – például külső kényszerből – mégis rászánja magát ezekre a reformokra, akkor a

fentebb ismertetett okokból kifolyólag, a várható ellenállás jóval csekélyebb lehet, mint némely nyugat-európai országban.

Hivatkozások

- Balogh István és Karácsony András 2000: *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Béland, Daniel és Robert Henry Cox (szerk.) 2011: *Ideas and Politics in Social Science Research*. Oxford: Oxford University Press.
- Blyth, Mark M. 2002: *Great Transformations. Economic Ideas and Institutional Change in the Twentieth Century*. New York: Cambridge University Press.
- Boda Zsolt és Medve-Bálint Gergő 2010: Institutional trust in Hungary in a comparative perspective. In: Füstös László, Guba László és Szalma Ivett (szerk.): *European Social Register 2010. Values, Norms and Attitudes in Europe*. Budapest: MTA. 184–202.
- Bóhm Gergely 2008: Gazdasági Erkölc a hétkznapokban. In: Füstös László, Guba László és Szalma Ivett (szerk.): *Társadalmi Regiszter 2008/1. A politikai klíma változásai, értékek, gazdasági erkölcs*. Budapest: MTA. 117–152.
- Campbell, John L. 2001: Institutional Analysis and the Role of Ideas in Political Economy. In: John L. Campbell és Ove K. Pedersen (szerk.): *The Rise of Neoliberalism and Institutional Analysis*. Princeton, N. J.: Princeton University Press. 159–189.
- Campbell, John L. és Ove K. Pedersen (szerk.) 2001: *The Rise of Neoliberalism and Institutional Analysis*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Downs, Anthony 1957: *An economic theory of democracy*. New York: Harper.
- Gofas, Andreas és Colin Hay (szerk.) 2010: *The Role of Ideas in Political Analysis. A portrait of Contemporary Debates*. London–New York: Routledge.
- Hall, Peter A. 1989: Conclusion: The Politics of Keynesian Ideas. In: Peter A. Hall (szerk.): *The Political Power of Economic Ideas: Keynesianism across Nations*. Princeton, N. J.: Princeton University Press. 361–391.
- Hall, Peter A. 1993: Policy Paradigms, Social Learning, and the State: The Case of Economic Policymaking in Britain. *Comparative Politics*. 25/3. 275–296.
- Hall, Peter A. és Rosemary C. R. Taylor 2007: Political Science and the Three New Institutionalisms. In: B. Guy Peters and Jon Pierre (szerk.): *Institutionalism. Volume I*. Los Angeles–London–Újdelhi–Szingapúr: Sage. 169–193.
- Hay, Colin 2008: Constructivist Institutionalism. In R. A. W. Rhodes, Sarah A. Binder és Bert A. Rockman (szerk.): *The Oxford Handbook of Political Institutions*. Oxford: Oxford University Press. 56–74.

- Hay, Colin 2011: Ideas and the Construction of Interests. In Daniel Béland és Robert Henry Cox (szerk.): *Ideas and Politics in Social Science Research*. Oxford: Oxford University Press. 65–82.
- Karácsony András 1995: Helmut Schelsky „antiszociológiája”. *Elméleti Szociológia* 1995/2. 5-16.
- Kornai János 2007: *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Luhmann, Niklas 1974: *Grundrechte als Institution. Eine Beitrag zur politischen Soziologie*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Luhmann, Niklas 1990: Political Theory in the Welfare State. In uő: *Political Theory in the Welfare State*. Berlin-New York: Walter de Gruyter. 21-116.
- Luhmann, Niklas 1998a: Gesellschaftliche struktur und semantische Tradition. In uő: *Gesellschaftsstruktur und Semantik I*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag. 9—71.
- Luhmann, Niklas 1998b: Frühneuzeitliche anthropologie: Theorietechnische lösungen für ein evolutionsproblem der Gesellschaft. In uő: *Gesellschaftsstruktur und Semantik I*. Frankfurt am Main: suhrkamp Verlag. 162—234.
- Luhmann, Niklas 2000: Why Does Society Describe Itself as Postmodern? In William Rasch — Carry Wolfe (szerk.): *Observing Complexity. Systems Theory and Postmodernity*. Minneapolis: University of Minnesota Press. 35—50.
- Luhmann, Niklas 2005a: Theoretische Orientierung der Politik. In uő. *Soziologische Aufklärung 3*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. 329-335.
- Luhmann, Niklas 2005b: Partizipation und Legitimation. Die Ideen und Erfahrungen. In uő: *Soziologische Aufklärung 4*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. 159—169.
- Luhmann, Niklas 2009: *Szociális rendszerek. Egy általános elmélet alapvonalai*. Budapest: Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat Kiadó.
- March, James G. és Johan P. Olsen (1989): *The Organizational Basis of Politics*. New York, The Free Press.
- Mehta, Jal 2011: The Varied Role of Ideas in Politics: From „Wether” to „How”. In Andreas Gofas és Colin Hay (szerk.): *The Role of Ideas in Political Analysis. A portrait of Contemporary Debates*. London–New York: Routledge. 23–46.
- Mike Károly és Szalai Ákos 2010: *Jelentés a magyarországi kapitalizmus állapotáról 2009*. Budapest: Közjó és Kapitalizmus Intézet.

- North, Douglass C. 1990: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schmidt, Vivien A. 2002: *The Futures of European Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Schmidt, Vivien A. 2010a: Diszkurzív institucionalizmus. Az eszme és a diskurzus magyarázóereje (ford. Horváth Szilvia). *Századvég*, 57. 35–78.
- Schmidt, Vivien A. 2010b: Taking Ideas and Discourse Seriously: Explaining Change through Discursive Institutionalism as the Fourth „New Institutionalism”. *European Political Science Review*, 2/1. 1–25.
- Schmidt, Vivien A. 2011: Reconciling Ideas and Institutions through Discursive Institutionalism. In Daniel Béland és Robert Henry Cox (szerk.) 2011: *Ideas and Politics in Social Science Research*. Oxford: Oxford University Press. 47–64.